

Захарова Н. О.,

кандидат філологічних наук,

старший викладач кафедри німецької мови і літератури з методикою викладання
Криворізького державного педагогічного університету

ЕМЕРДЖЕНТНИЙ ХАРАКТЕР ЛІНГВІСТИЧНОЇ СИНЕСТЕЗІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу лінгвістичної синестезії з позицій теорії емерджентності, що описує спонтанні, незаплановані явища. Передусім у роботі розглянуто особливості синестезії в лінгвістиці. Автор підкреслює, що дане поняття вперше з'явилося наприкінці XIX ст. у працях із психології. Приблизно в той же час розпочинаються лінгвістичні розвідки, предметом яких стало явище синестезії, про що свідчать роботи Ф. Буслаєва, Г. Пауля і Б. Уорфа. Автор зазначає, що лінгвісти не завжди однозначно описують явище синестезії, але всі вони визнають, що синестезія передбачає одночасне вербальне вираження двох відчуттів, які належать до різних сенсорних модальностей, зумовлене подібністю цих відчуттів. Крім того, науковці підтримують метафоричну концепцію синестезії, водночас низка дослідників вважають синестезію глибинним підґрунтям метафори, тоді як інші лінгвісти кваліфікують синестезію як особливий різновид метафори. У статті обґрунтовано справедливість обох суджень і зроблено висновок, що явище синестезії існує на обох рівнях лінгвістичної реальності: на рівні мови як процес взаємодії нейронів синестезія є підґрунтям для формування метафоричних виразів, тоді як на рівні мовлення синестезія представлена як готовий вислів, що є різновидом метафори. Відмінність між метафорою і синестезійною метафорою полягає в об'єктах порівняння, у разі синестезії в основі зіставлення завжди перебувають різномодальні сенсорні поняття.

У статті наведено також основні риси, притаманні емерджентним явищам. Проведений аналіз синестезії за цими критеріями свідчить про емерджентний характер даного явища, що виявляється в такому: 1) синестезійному вислову властива різка, непередбачувана зміна семантики; 2) смисл синестезійної метафори складається не із суми значень окремих лексем, що входять до складу вислову, а із синтезу його компонентів; 3) синестезія передбачає розвиток семантики метафори поєднанням елементів, які зазвичай складно поєднати; 4) синестезійна метафора є мовленнєвою одиницею; 5) авторські синестезійні метафори є мовленнєвими інноваціями. На основі вищевикладеного у статті зроблено висновок, що лінгвістична синестезія є емерджентним явищем.

Ключові слова: синестезія, метафора, емерджентний, сенсорна модальність.

Постановка проблеми. Людина сприймає світ за допомогою п'яти основних чуттів: слуху, зору, нюху, смаку й дотику. Вираження цих відчуттів можливо головним чином за допомогою вербальних засобів. Досить часто, коли людина одночасно переживає відчуття, отримані від декількох органів чуття, ці відчуття «накладаються» одне на одне, що зумовлює появу синестезійних виразів у процесі мовної репрезентації відчутого.

Зважаючи на передусім психологічний характер явища синестезії, у сучасній науці прийнято виокремлювати лінгві-

стичну синестезію, дослідження якої є **об'єктом** даної роботи. Аналіз наукової літератури за темою дослідження свідчить, що однією з рис синестезії часто називають спонтанний характер появи, що дає підстави припустити можливість кваліфікувати синестезійний вислів як емерджентне явище. Отже, емерджентність як одна з рис лінгвістичної синестезії є **предметом** даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опрацювання матеріалу за темою розвідки свідчить про значний інтерес дослідників до явища синестезії, що пояснюється, на нашу думку, тим, що в центрі уваги опиняються людські відчуття і форми їхньої мовної репрезентації, глибинні процеси підсвідомості, які зумовлюють спосіб і форми взаємодії людини із зовнішнім світом.

Серед науковців, які досліджують синестезію, варто зазначити М. Мілєєву, Т. Дудкову, Н. Дмитренко, Г. Філіппову, А. Черняєву, О. Селіванову, І. Полозову, праці яких спираються на досвід попередників, а саме: Б. Уорфа, Н. Арутюнової, Ф. Буслаєва, Г. Пауля, С. Ульмана, В. Гака, Б. Галлєєва. Окремо варто зазначити роботи І. Редьки, яка провела ґрунтовне дослідження синестезійної образності поетичного тексту на матеріалі американської жіночої поезії кінця XIX – початку XXI ст.

Завдяки численним дослідженням на сьогодні визначено особливості проявів синестезії, її функціональне і прагматичне навантаження в художніх творах, обґрунтовано метафоричну основу синестезійних висловів, охарактеризовано лексико-синтаксичні особливості структури синестезійних висловів, зроблено спроби їх класифікації.

Мета статті полягає в аналізі явища синестезії в межах теорії емерджентності, яка використовується для опису спонтанних, незапланованих явищ. Подібний підхід у дослідженні синестезійних висловів до цього не використовувався, що зумовлює новизну й **актуальність** нашої роботи. Досягнення поставленої мети забезпечується шляхом виконання таких завдань:

- 1) окреслити основні риси й особливості синестезії в лінгвістиці;
- 2) визначити риси, властиві синестезійним висловам, що дають підстави говорити про емерджентний характер лінгвістичної синестезії.

Виклад основного матеріалу. Термін «синестезія» (із грец. *syn* – «поєднання», «об'єднання», *aesthesis* – «відчуття») з'явився наприкінці XIX ст., коли був закладений фундамент психологічної теорії даного явища. Як наслідок, тривалий час синестезія розглядалася саме як психологічне явище, феномен сприйняття, який полягає в тому, що враження, відповідне даному подразнику і специфічне для даного органа відчуття, супроводжується іншим, додатковим відчуттям або образом, часто характерним для іншої модальності [3, с. 108].

На сьогодні проблемне поле синестезії перебуває на перетині декількох дисциплін: як особлива діяльність кори головного мозку синестезія вивчається нейрофізіологією; як спосіб цілісного сприйняття її вивчає психологія; як мовну універсалью, що фіксує міжчуттєвий зв'язок за допомогою слів, синестезію досліджує лінгвістика; як метафоричні тропи і фігури та символи, створені на міжчуттєвих переносах, вона є предметом вивчення мистецтвознавства; як спосіб кращого засвоєння навчального матеріалу і розширення творчих здібностей її досліджує педагогіка [7, с. 156].

У лінгвістиці перші згадки про синестезію знаходимо у працях Ф. Бусласва, який розумів синестезію як словесне змішання, комбінацію різних за своєю природою відчуттів. У своїй роботі «Исторические очерки русской народной словесности и искусства» (1861 р.) він зазначив, що злиття відчуттів і їхня комбінація залишили свій відбиток на семантичній структурі низки мовних найменувань і можуть бути визначені під час етимологічного аналізу [11]. Однак традиційно вважають, що початок лінгвістичних досліджень синестезії покладений сучасником Ф. Бусласва Г. Паулем у праці «Принципи історії мови» (1880 р.), де синестезія інтерпретується як логічна операція, результатом якої було перенесення поняття з однієї чуттєвої сфери до іншої [11]. Подальший розвиток дослідження синестезії дістало у працях Б. Уорфа, який інтерпретував синестезію як мовне явище, що характеризується можливістю сприйняття за допомогою якогось одного чуття явищ, що належать до царини іншого [2, с. 58].

У сучасній лінгвістиці відсутнє загально визначення поняття «синестезія». Так, наприклад, А. Свистова зауважує, що синестезією називають специфічні тропи й стилістичні фігури, пов'язані з міжчуттєвими перенесеннями і зіставленнями [8, с. 71]. Г. Філіппова, посилаючись на праці М. Брандес, розуміє синестезію як поєднання в одному слові або словосполученні позначень двох різних почуттів, де одне найменування набуває абстрактного значення [10, с. 130]. Р. Заболотня наголошує на тому, що синестезію розуміють як метафорично-образне вербальне утворення, обидва компоненти якого належать до сфери чуттєвого сприйняття, причому вказують на їхню різнорідну модальність [3, с. 109]. Як бачимо, сучасні лінгвісти не зовсім однозначно описують явище синестезії, але очевидно, спільним для всіх дослідників є визнання того, що синестезія передбачає одночасне вербальне вираження двох відчуттів, які належать до різних сенсорних модальностей, що можливе завдяки подібності цих відчуттів.

Відомо, що вираз, утворений на основі подібності двох об'єктів, називають метафорою. Отже, науковці підтримують метафоричну концепцію синестезії, проте висловлюють різні думки щодо взаємного підпорядкування понять «метафора» і «синестезія». Річ у тому, що низка науковців (Ю. Шамаєва, О. Селіванова, Н. Переверзева, А. Смоліна, О. Мукіна, І. Редька, А. Шикальова) вважають, що синестезія є глибинним підґрунтям або джерелом метафори як форми (емоційного) мислення, що належить сфері несвідомого. І. Редька й А. Шикальова наголошують на тому, що підґрунтям синестезії є процес взаємодії нейронів головного мозку індивіда, які відповідають за оброблення отриманої від сенсорних аналізаторів інформації. Отже, людина переживає різнорідні сенсорні враження, що може виявлятися в її мовленні у вигляді синестезійних висловів [6, с. 222]. Низка лабораторних досліджень синестезії дає

підстави вченим уважати синестезію нейронним підґрунтям метафори [6, с. 222], тому дослідники одноставно визнають, що синестезія є лінгвопсихічним, лінгвоментальним явищем.

Інша група дослідників (С. Ульман, В. Гак, Б. Уорф, М. Нікітін, А. Черняєва, Л. Прадівлянна) сприймають синестезію як особливий різновид метафори. За словами А. Черняєвої, синестезійна метафора інтерпретується як метафора когнітивного плану, функція якої полягає у формуванні мовних значень, яких не вистачає, що сприяє розвитку лексичної системи мови [11].

На нашу думку, обидва погляди слушні, оскільки синестезія водночас є і джерелом, і різновидом метафори, що стає очевидним, якщо врахувати існування двох рівнів лінгвістичної реальності – мови й мовлення. Крім того, доцільно звернутися до моделі каузації, запропонованої французьким лінгвістом Г. Гійомом, який визначав три складові частини мовленнєвої діяльності: мисленнєві операції – мова – мовлення, які інтегруються в мовленнєву діяльність. На рівні мислення мовець отримує сигнали від певних органів чуття і на нейронному рівні обробляє цю сенсорну інформацію. Якщо одночасно отримані сигнали належать до різних чуттєвих модальностей, тобто йдеться про одночасне відчуття, то цей процес характеризують як синестезію. Відшукуючи вербальний засіб вираження своїх відчуттів, людина «звертається» до мови, де в потенції зберігаються різноманітні лексичні й синтаксичні моделі, якими мовець користується за необхідності. З метою більш чіткого відтворення власних відчуттів мовець обирає метафору, що актуалізується в мовленні у формі синестезійних висловів, тобто синестезія переходить у різновид метафори.

Відтворений нами процес від сенсорних сигналів до готового вислову є досить умовним і спрощеним, отриманим шляхом методу реконструкції на основі кінцевого результату. Однозначно, що під час мовленнєвої діяльності мовець не усвідомлює ці етапи, процес вербалізації відбувається миттєво, здебільшого несвідомо, людина не може пояснити, чому вона сказала саме так, а не інакше.

Однак наведена реконструкція доводить, що синестезія існує на двох рівнях: віртуальному (мислення, процес взаємодії нейронів, про що говорилося вище) й актуальному (конкретне мовлення, синестезійний вислів), тим самим обґрунтовуючи, що з одного боку, синестезія як чуттєве сприйняття є джерелом метафори, а з іншого, як синестезійний вислів – різновидом метафори. Зазначимо, що подібну думку висловлював ще Б. Уорф: «Можливо, першопочатком метафори є синестезія, а не навпаки, тобто метафорі передує первісний чуттєвий синкретизм» [3, с. 109]. Підтвердження нашого припущення знаходимо також у праці А. Свистової, яка пише: «Синестезія протікає в невербальному мисленні, проте знаходить своє втілення в метафоричному образному строї, де зіставлення, порівняння виникають між різномодальними враженнями» [8, с. 70]. Отже, можна підсумувати, що явище синестезії існує у двох площинах, і його інтерпретація залежить від того, що розглядається: сам процес виникнення сенсорних асоціацій або готовий синестезійний вислів.

Синестезійне мислення, особливість якого полягає у здатності людини осмислювати одні сенсорні образи крізь призму інших, притаманне кожному індивідові [6, с. 222], тому що «впливає із природної властивості людини переживати водночас враження, одержані від кількох органів чуття» [3, с. 111], чим обумовлюється велика кількість синестезійних метафор не

лише в художніх текстах. Р. Заболотня вважає, що синестезійний троп є результатом гармонійної взаємодії першої (рівень чуттєвого сприйняття) і другої (вербальної) сигнальних систем, передумовою виникнення якого є суперечність між нескінченністю людського пізнання й обмеженими ресурсами мови. Коли потреба тонко диференціювати ознаку наштовхується на відсутність адекватних слів (а чим простіше відчуття, тим складніше і важче його словесно виразити), засобом вирішення цих суперечностей є синестезійна метафора. Лексична недостатність компенсується завдяки потенційній гнучкості мовної системи [3, с. 115].

Враховуючи вищенаведене, можна припустити, що синестезійним висловам притаманні всі риси метафори з тією різницею, що синестезійні метафори описують лише сенсорні модальності.

І. Полозова [5] визначає метафору як спонтанне явище. Як наслідок, синестезійному вислову як різновиду метафори також властива дана риса, що дає підстави припустити, що синестезії властива емерджентність. Зауважимо, що спонтанність – не єдина риса емерджентних явищ.

К. Бадіу-Монферран і Ж. Дюкос визначають дві основні позиції науковців щодо інтерпретації емерджентності в лінгвістиці: слабкий варіант емерджентності (*version faible*) і сильний (*version forte*). Прибічники першого підходу розуміють емерджентність як стрибок (*saut*), підйом (*seuil*), переривчастість (*discontinuité*), що супроводжують появу емерджентних явищ (одиниць), причому поява новизни не може бути передбачена й визначена ретроспективно шляхом механічного складання причин отриманого результату (тобто нового явища) [12, с. 4–5].

Дана властивість характеризує синестезію, якщо врахувати думку І. Полозової, яка підкреслює, що метафора є своєрідним стрибком, який долає семантичні відстані, який здійснює несподіваний і миттєвий перехід з одного смислового рівня на інший [5]. Отже, синестезійна метафора є також стрибком, який виражається у зміні семантики синестезійного вислову: «Слово, пов'язане з одним відчуттям, переходить у сферу позначення іншого відчуття, водночас змінюючи свою семантику» [8, с. 71]. Інакше кажучи, емерджентний характер синестезійних висловів виявляється в різкій, непередбачуваній зміні семантики, яку можна кваліфікувати як «семантичний стрибок». Крім того, смисл синестезійної метафори не складається із суми значень лексем, що входять до складу вислову. За словами Г. Філіппової, цілісний смисл будь-якої синестезії не можна зрозуміти, виходячи зі значення окремо взятого компонента. Цілісність значення створюється всім складом компонентів [10, с. 130]. Дана риса притаманна емерджентним явищам, які є продуктом синтезу компонентів, що входять до структури і не є передбачуваними на основі попереднього досвіду [12, с. 3].

Повертаючись до питання інтерпретації явища емерджентності, зазначимо, що інша група науковців, висловлюючись на підтримку сильного варіанта (*version forte*), сприймає емерджентність як зростання рівня складності [12, с. 5]. У такому разі емерджентність описує складні зміни на рівні тексту, коли відбувається «якісний стрибок», що характеризує певний розвиток [13, с. 29], тобто складність передбачає перехід з одного рівня на інший. Б. Комбет підкреслює, що така емерджентність зумовлюється різномірністю компонентів зміни, а не ефектом «несподіванки» (*surprise*) [13, с. 29].

На нашу думку, синестезія є емерджентним явищем і з позицій другого підходу. У цьому разі зростання складності передбачає розвиток, розширення семантики синестезійної метафори, зумовлене обмеженим набором лексичних одиниць мови, про що йшлося вище. Маючи на меті більш точне відтворення власних відчуттів, мовець поєднує те, що зазвичай складно поєднати, у разі синестезії це два відчуття, отримані від різних сенсорних модальностей.

Зазначимо, що поняття «емерджентність» застосовують для опису складної системи. Науковці розмежовують поняття емерджентності й складної системи, уважаючи емерджентність особливим випадком останньої [12, с. 3]. Імовірно, це зумовлено тим, що мета складної емерджентної системи – це поява нової структури всередині іншої, структури, що репрезентує або більш високу організацію системи, поява якої є цілкомито непередбачуваною на основі нижчих елементів, або нові властивості системи, виникнення яких не обов'язково має логічне обґрунтування чи може бути виведеним [12, с. 3–4]. Стосовно до синестезії йдеться про нові властивості синестезійної метафори, а саме – зміну семантичного смислу вислову.

Розглядаючи питання про передумови виникнення емерджентності, К. Марчелло-Нізіа визначає два чинники: усний характер мови [14, с. 17], тобто емерджентність з'являється лише на рівні мовлення; і поява нових лінгвістичних або соціальних контекстів, що передбачає або розвиток нових жанрів дискурсу або нових форм вираження, або зміни, що відбуваються в соціальних структурах [14, с. 18].

Зазначені чинники характеризують появу синестезійних висловів, оскільки синестезійні метафори знаходять прояв безпосередньо в мовленні і представляють нові форми вираження чуттєвого досвіду. Це зумовлено тим, що в системі мови можна відзначити деякий дисбаланс між формами вираження сенсорних відчуттів. Людина розрізняє у відчуттях значно більше властивостей порівняно з тими, що зафіксовані в її поняттєвій сфері [10, с. 130].

Варто зазначити, що, аналізуючи нові лінгвістичні явища, більшість дослідників підкреслюють необхідність розмежування понять «інновація» (*innovation*) і «зміна» (*changement*). Інновацією називають несподівану появу нової форми або нового вживання в мовленні окремого індивіда, тоді як зміна – це закріплення новизни у граматиці й лексиці і, як наслідок, її подальший загальний обіг у соціумі [14, с. 17]. У межах дихотомії мова – мовлення стає очевидним, що інновація виникає на рівні мовлення й являє собою емерджентне явище, що має індивідуальний, спонтанний характер, натомість зміна представляє інновацію, яка набула статусу норми й часто використовується мовцями у процесі комунікації, отже, належить до рівня мови.

У процесі дослідження синестезійних висловів дихотомія мова – мовлення була врахована А. Смоліною, на основі чого дослідниця виділяє мовні і мовленнєві синестезійні метафори. Мовленнєві синестезійні метафори є унікальними, авторськими, їм властива більша виразність, вони створюють більш яскраві й оригінальні образи [9, с. 103]. Однак і мовні синестезійні метафори, незважаючи на те, що їхня образність найчастіше є розмитою, усе ж таки мають певний експресивний потенціал [9, с. 103]. Як і мовна метафора, що є «закладеною в самій мовній природі, готовою лексичною одиницею, яку непотрібно щоразу створювати, яка автоматично сприймається й відтворюється в мовленні (часто навіть несвідомо)» [4, с. 51],

мовна синестезійна метафора існує в потенції в готовому вигляді. Водночас важливо, що незалежно від рівня своєї унікальності й суб'єктивності і мовні, і мовленнєві синестезійні метафори знаходять відгук у реципієнта, тобто є зрозумілими.

Отже, синестезійна метафора як індивідуальний вислів (мовленнєва метафора) є інновацією, яка згодом може перейти в категорію мовної метафори, тобто зміни. Такий перехід зазвичай стосується синестезійних метафор, що зафіксовані в художньому тексті.

Висновки. Підбиваючи підсумки аналізу синестезії з позицій теорії емерджентності, можна зробити висновок, що синестезійні метафори і синестезія є проявом емерджентності на основі низки критеріїв, як-от: спонтанність, непередбачуваність, розвиток (розширення) семантичної структури, що виявляється в появі нової форми вираження сенсорних відчуттів, причому зміст виразу не впливає із суми значень окремих компонентів, а зумовлюється синтезом цих значень.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в аналізі прагматичного підґрунтя використання синестезійних метафор.

Література:

1. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики / общ. ред., послесл. и коммент. Л. Скредлиной. Москва : Прогресс, 1992. 224 с.
2. Дмитренко Н. Звук і колір: феномен синестезії у творчому мисленні Я. Івашкевича (на матеріалах українськомовних видань). *Український інформаційний простір*. 2014. № 3. С. 57–65.
3. Заболотня Р. Синестезія – явище міжсенсорної семантичної асоціації у мові. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2002. Вип. 6. С. 108–116.
4. Мойсієнко А., Бас-Кононенко О., Бондаренко В. Сучасна українська літературна мова: Лексикологія. Фонетика : підручник. Київ : Знання, 2010. 270 с.
5. Полозова И. Глубинные основания метафоры. *Вестник Московского университета*. 2004. № 3. С. 70–85. URL: <https://www.proza.ru/2014/03/29/264>.
6. Редька І, Шикальова А. Синестезія у вербальному втіленні та композиційному моделюванні (на матеріалі оповідання Дж. Форда «Імперія морозива»). *Науковий вісник кафедри Юнеско КНУТ*. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». 2011. Вип. 23. С. 222–229.
7. Сарнавська О. Інваріантність інтерпретації синестезії та її роль в естетичній чуттєвості. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2010. Вип. 42. С. 145–154.
8. Свистова А. Синестезія як один из способів розвитку полісемі слова. *Вестник ВГУ*. Серія «Філологія. Журналістика». 2011. № 1. С. 70–72.
9. Смолина А. Синестезія як троп метафорического типа. *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences*. 2009. № 2. С. 101–107.
10. Филиппова Г. Денотативный аспект синестезии. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2008. № 2. С. 130–131.
11. Черняева А. Синестезия как объект междисциплинарных исследований. URL: <https://www.sworld.com.ua/konfer26/412.pdf>.
12. Badiou-Monferran C., Ducos J. Présentation. *L'Information grammaticale*. 2012. № 134. P. 3–7.
13. Combettes B. Émergence et linguistique du texte. *L'Information grammaticale*. 2012. № 134. P. 23–29.
14. Marchello-Nizia C. Facteurs favorisant l'émergence de nouveautés en linguistique. *L'Information grammaticale*. 2012. № 134. P. 17–22.

Zakharova N. The emergent character of the linguistic synesthesia

Summary. The present article focuses on the analysis of the linguistic synesthesia from the position on the emergence theory that is used for description of spontaneous and unplanned phenomena.

Firstly, the main features of the linguistic synesthesia are examined. It is also mentioned that this notion appeared at the end of the XIX century in psychology. The first linguistic studies of synesthesia are also dated to the end of the XIX century and are represented in the works of F. Bouslaiev, H. Paul and B. Whorf.

The author observes that modern linguists do not always define the synesthesia at the same way though all of them recognize that synesthesia suppose the simultaneous verbal expression of two senses that belong to different sensory modalities, conditional on the similarity of these senses. The linguists also support the idea of the metaphorical concept of synesthesia, however some researchers consider the synesthesia as the underlying of the metaphor while the other group determine it as a type of the metaphor. The author justifies the validity of both judgments and concludes that the phenomenon of synesthesia exists at both levels of linguistic reality: at the level of language as a process of interaction of neurons, the synesthesia is the basis for the formation of metaphorical expressions, while at the level of speech the synesthesia is presented as a finished expression which is a kind of metaphor. The difference between the metaphor and the synesthetic metaphor lies in the objects of comparison, in the case of the synesthesia only sensory modalities can be involved.

Secondly, the author enumerates the main characteristics of emergent phenomena. The analysis of the synesthesia according to these criteria shows that: 1) synesthetic metaphor is characterized by a sharp, unpredictable change in semantics; 2) the sense of the synesthetic metaphor does not consist of the sum of the meanings of each lexeme that is a part of the expression, but it can be understood due to the synthesis of its components; 3) synesthesia involves the development of the metaphor semantics due to the combination of elements that are usually difficult to combine; 4) the synesthetic metaphor is a speech unit; 5) author's synesthetic metaphors are speech innovations.

Assuming everything mentioned above, it has been drawn a conclusion that the synesthesia can be defined as an emergent phenomenon.

Key words: synesthesia, metaphor, emergent, sensory modality.